

По-перше, постколоніальні особливості соціокультурних та духовних трансформацій українського соціуму надають актуальності новим прочитанням драгомановських досліджень Реформації, а саме його тези про необхідність реформування української церкви як умови і рушійної сили подальших перетворень у напряму формування громадянського суспільства.

По-друге, головним результатом Реформації, осмислення якого конче важливе для сучасних державно-конфесійних відносин в Україні, стало те, що вона зруйнувала католицьку монолітну єдність Європи. Поруч з державами католицькими з'явилися протестантські, навіть в межах однієї держави різні групи населення ідентифікували себе з різними конфесіями. Відтак незалежно від належності до території і держави, від підлеглості монарху чи ієрарху, людина відкрила для себе свободу обирати віру і церкву.

По-третє, Реформація піддавши своєрідній деконструкції релігійні авторитети, створила умови для розвитку адогматичних версій християнства «в межах розуму» і підготувала французьке Просвітництво з його провідними ідеями всезагальної свободи та просвіти, завдяки яким стане можливим створення громадянського суспільства вільних особистостей.

Останнє, саме Реформація, відкрила Біблію і християнську віру для кожної нації і людини, переклавши на національні мови, а через те наблизила церкву до народу, зробила її могутньою силою в справі національного і духовного визволення.

Очевидно, що ці тези, виведені з драгомановських студій, ще чекають на своє філософське осмислення сучасними вітчизняними релігієзнавцями та політиками. Ідея «української Реформації» посіла визначне місце в працях таких вітчизняних класиків як М. Драгоманов і М. Грушевський, стала предметом історіографічних досліджень, але, на жаль, ще не знайшла адекватного місця в сучасних дискусіях про європейське майбутнє української церкви і нації.

Р. Миколайв (м. Київ)

ТРАДИЦІЙНІ ХРИСТІЯНСЬКІ ТЕЧІЇ В ПРОЦЕСІ НОВІТНЬОГО НАЦІОТВОРЕННЯ УКРАЇНЦІВ

З відродженням українського державності та розгортанням процесу державотворення особливо актуальною стала проблема національної ідентичності громадян України, адже вона є основним цементуючим елементом в фундаменті нового державно-національного утворення. У зв'язку із цим українцям важливо визначити рівень значимості тих чи інших компонентів національної ідентичності. Тому в своїй статті ми спробуємо дати наукову оцінку місцю та ролі традиційних християнських течій – православ'я та греко-католицизму – в процесі новітнього українського націотворення.

Наша тема розвідки йде в загальній канві досліджень Інститут філософії ім. Г.С.Сковроди НАН України та визначена в переліку перспективних тем дослідження Відділенням релігієзнавства. Пролиття світла на питання ролі релігії в структурі національної ідентичності дасть змогу «наздоганяючій» українській нації-державі не припуститись чергових історичних помилок, ґрунтуючись лише на хибних чи маловагомих чинниках націотворення.

До вивчення піднятої в цій статті проблеми звертались, серед українських вчених сучасності, А.Колодний, Л.Филипович, О.Саган, В.Єленський, С.Здіорук. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговують праці О.Сагана «Національні прояви православ'я: український аспект» та С.Здіорука «Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття». В цих працях автори глибоко вивчають перипетії етноконфесійного розвитку українства. О.Саган звертає увагу на двовір'я українського християнства та суттєве онціональнення його обрядових форм. Натомість С.Здіорук зазначає, що гостро піднята сьогодні проблема національної церкви не повинна означати всепоглинаючу моноконфесійність, а навіть передбачати існування кількох конфесій як запоруки національного спокою.

Ми ж у своїй статті спробуємо розкрити проблему національної складової в традиційних християнських течіях, з'ясувати за яких причин церква в ХХ ст. почала набувати національних форм і чи справді вони є утвердженими в церковній ідеології, аби опиратись на них у новітньому націотворенні, чи дійсно вони увійшли в перелік елементів національної ідентичності українця.

Новизна розвідки полягає в тому, що до цього часу «національне» в релігії та конфесійне в національному розглядалось або винятково, як ознака «буржуазного націоналізму» (в радянській історіографії), або як вираження яскравих сторін українства. Ми не погоджуємося а ні з першою, а ні з другою тезою, вважаючи за потрібне об'єктивно розглянути національну складову в релігії та конфесійну складову в структурі національної ідентичності.

Така методологія дослідження дозволить вирішити цілий ряд протиріч які виникли в результаті різкого переходу від суцільної критики до повного схвалення ототожнення національного з релігійно-конфесійним.

Нація – це соціальний інститут, що виникає в залежності від державотворення, усвідомлення етносом потреби власної держави. Допоки етнос не має власної держави, церква, як основний виразник релігії, не сприяє національному самоусвідомленню. Більше того, це правило особливо характерне ортодоксальній (православній) церкві, що первісно збудована на цезаре-пап'єстському принципі. Саме тому ортодоксальна церква в Україні обслуговувала інтереси державної нації та поборювала прагнення поневоленої. Як тільки українці в ХХ ст. зробили перші кроки в напрямку державотворення, зміни розпочались й в церковному середовищі.

Попервах відносини між національними діячами та церквою взагалі не складались. Лише Директорія УНР 1 січня 1919 р. видала наказ про автокефалію Української церкви. Головними ідеями автокефалістів з якими вони повстали проти російської церкви були: українська мова літургійної відправи та

повернення до соборноправності Київської митрополії. Власне, то були несміливі прагнення до церковного усамостійнення як логічного наслідку державної самостійності України. На тернистому шляху національного відродження поч. ХХ ст. церква так і не виступила форпостом чи проводирем нації. Найпоказовіше те, що навіть не самі служителі культу, а держава проголосила автономію Української православної церкви. Натомість Всеукраїнська Православна Церковна Рада в червні-липні 1918 року відхилила автокефалію, а прийняла рішення про автономію церкви в Україні.

Автокефальний рух став лише похідною процесу державо- та націотворення, не спонукав його, а був наслідком останнього. Причина полягала в тому, що церква перестала відображати прагнення та настрої української національності, а автокефалія не змогла набути широкого загалу послідовників серед українців. «Народне християнство» з його веснянками, гаївками, колядками, Зеленими Святками, Купайлом, Колодієм жило ніби при церкві, але поза межами її впливу, тому не асоціювалось саме з якоюсь конфесією.

Показово, що після 1921 р. православ'я не стало синонімом українства. Тут більшого значення відіграло питання мови та символіки. «Петлюрівцем» ідентифікувались ті хто показово користувався українською мовою, носив національний одяг та використовував національну символіку. Православність, а вірніше, навіть релігійність «петлюрівців» (національно свідомих українців), була додатковим, вторинним чи навіть третинним елементом ідентичності.

За аналогією, до початку ХХ ст., з відродженням державності та пробудженням національної свідомості в кінці ХХ ст. розпочинається новий виток православного автокефального руху. Нині існує формально три впливові православні церкви: Українська Православна Церква, Українська Православна Церква – Київський Патріархат, подрібнена Українська Автокефальна Православна Церква. Жодна з цих церков не відмовляється, більше того, вважає, що релігія є невід'ємною складовою національної ідентичності українців.

Прихильники автокефалії стверджують, що незалежність (самоглавність) української церкви випливає з природного права українців як окремої національності, бо ж такі церкви мають, наприклад, грузини, болгары, серби та інші національності: «кожен народ у своїй державі має свою Помісну Церкву зі своїми національними особливостями, але всі у "Христа зодягнулися" і єдині у Христі, у Вірі Православній, бо всі сповідують Єдину Святу Соборну і Апостольську Церкву - єднаються у Христі - в євхаристії»¹⁷⁶. Християнство з позиції прихильників незалежної церкви завжди є національним, виразом національної культури кожного окремого народу, що проявляється в іконописів, архітектурі храмів тощо.¹⁷⁷

Але при тому, автокефальні церковні дослідники не наголошують, що не християнство має національний вираз, а обряд конкретної церкви, бо жодних

---

¹⁷⁶ Храпар Микола, протоієрей. Помісна церква – національна церква // Християнська Україна.- 2002.- 16-31 січня.

¹⁷⁷ Там само.

відмінностей в християнстві російському і українському немає, є відмінність в обрядовості, звичаєвості. Й ось ці особливості обряду видаються за національну форму християнства. Причина цього полягає в тому, що народи вступили в період націоналізмів, а церква, як постійний наздоганяючий соціальний інститут, лише легітимізує перетворення, які уже відбулись в суспільстві.

З іншого боку представники Східної церкви з підпорядкуванням Московському Патріархату, не заперечуючи національної суті православ'я, розглядають українство у дещо іншому зрізі, ніж автокефалісти: «Церква не поділяє людей ні за національною, ні за класовою, ні за будь-якою іншою ознакою. У самій Церкві, згідно з вченням Святого Письма, «немає ні елліна, ні юдея, ні обрзанія, ні необрзанія, варвара, скіфа, раба, вільного, але все і у всьому Христос». (Кол. 3, 11)»¹⁷⁸.

Аналізуючи розвиток цивілізаційних процесів, представники церкви Московського патріархату вважають: «Майбутнє за церквою, для якої цінності християнського універсалізму стоять вище від цінностей національних»¹⁷⁹. Натомість Патріарх УАПЦ Димитрій (Ярема) вважав, що існування національностей є Божою волею, оскільки саме з Його волі постали усі мови народів світу, в тому числі і українська.¹⁸⁰

Намагаючись хоч якось вписатись в існуючі політичні реалії, але зберегти ідеологічну лояльність з Московською патріархією, її прихильники висловлюють самозаперечуючі твердження. Так, протоієрей Олександр Добош вважає, що гасло «незалежній державі – незалежну церкву» є повним абсурдом,¹⁸¹ але, водночас, геть забуває, що ще у 1990 році Київський екзархат РПЦ був перетворений у самостійну в управлінні Українську Православну Церкву. Виникає логічне запитання, якщо «канонічні православні» вважають безглуздою ідею незалежної церкви, то для чого взагалі було створювати УПЦ, адже в Білорусі, до прикладу, нічого подібного не відбулось? І природно, бо у Білорусі націоналізм не мав подібного впливу, а національна свідомість білорусів знаходиться на ранньому етапі розвитку.

Вражає роздвоєність офіційної ідеології УПЦ: «наша родная Украина и многострадальный украинский народ»¹⁸², але одночасно всюди «Святая Русь». В Росії ортодоксальна церква визначає останнє поняття в плані етно-політичному, а от УПЦ змальовує образ якоїсь метафізичної «Святої Русі», яку іновірці хочуть вичавити з України. Ієрархи УПЦ, з одного боку, визнають існування кількох

¹⁷⁸ Як ставиться Православна Церква до націоналізму? -

<http://tv.orthodoxy.org.ua/node/172>

¹⁷⁹ Зуев Петро, священник. Три спокуси православ'я.-

<http://www.zn.kiev.ua/nn/show/594/53186/>

¹⁸⁰ Димитрій (Патріарх Київський і всієї України). На порозі 2000 року: послання до християн України.- Б.м., б.р.- С. 11.

¹⁸¹ Добош Олександр, протоієрей. Православ'є і українська державність.- <http://www.amvon.orthodoxy.ru/3-3/5.htm>

¹⁸² Владимир (Сабодан), митрополит. Слова и речи.- К.,1997.- С.380.

слов'янських народів,¹⁸³ але з іншого – переконані, що на просторах «Святої Русі» живе один народ.¹⁸⁴ Складається враження, що для митрополита Володимира (Сабодана) з 1978 року, коли він говорючи про товариство «СССР-Греція» казав, що це дружба двох народів «русского и греческого»¹⁸⁵, нічого не змінилось і цей міфічний «русский» (а вважай «советский») народ і надалі існує в уяві ієрархів УПЦ.

Ось і маємо, що українські послідовники Московського Патріархату видають на гора твердження про абсурдність національної церкви, а через абзац зазначають про те, що церква формує духовні основи націонал-патріотизму.¹⁸⁶ Виглядає так, що церква формує те від чого страждає та існування чого вважає явищем небожественним, або, питання в іншому: УПЦ потрібен зовсім інший вираз національності, такий, де б елементи ідентифікації не розбігались, як того бажає митрополит Одеський Агафангел, з «общерусскими».¹⁸⁷ УПЦ, як нам видається, не проти націоналізму. Ні, вона проти українського націоналізму, а ще точніше, вона проти української ідентичності яка базується на українській мові, самодостатній культурі, власній історії, помісній церкві.

З огляду на сказане, УПЦ КП та УАПЦ нині виявляються більш прогресивними та історично виправданими, бо не дозволяють собі виступати з різкою та такою самосуперечливою критикою націоналізму і національної ідентичності.

Як зазначає український релігієзнавець В.Єленський, «від 25% до 32% опитаних повідомляють про свою належність до УПЦ КП, від 7% до 12% - до УПЦ в єдності з Московським Патріархатом, від 0,5% до 2% - до УАПЦ»¹⁸⁸. Вчений робить, на нашу думку, слушний висновок: віднесення себе більшістю православних респондентів до Київського Патріархату стверджує про вектор ідентичності українців. А для нас це говорить, що релігія є додатковим фактором ідентичності українців. Вона не сприяє національній самоідентифікації, бо за фактичним станом 70% православних належать до церкви Московського Патріархату.¹⁸⁹ Таким чином, ідентифікування себе з Київським Патріархатом викликана не власне релігією, а політичною належністю до держави Україна, фактором, що не впливає з релігії.

¹⁸³ Никодим (Руснак Н.С., митрополит). Послания. Слова. Речи.: В 6 т.- Х.,2004.- Т.6.- С.143.

¹⁸⁴ Владимир (Сабодан), митрополит. Слова и речи.- К.,1997.- С.384.

¹⁸⁵ Там само.- С.252.

¹⁸⁶ Добош Олександр, протоієрей. Православіє і українська державність.- <http://www.amvon.orthodoxy.ru/3-3/5.htm>.

¹⁸⁷ Агафангел, митрополит. На круги своя. Рух против Православия // Могильницька Г. Літос (або Камінь із праці правди на розбиття митрополичого блудословія).- Бровари, 2004.- С.87.

¹⁸⁸ Єленський В. Релігійно-інституційний процес в Україні: загальна характеристика і напрямки змін.//Сайт РІСУ – квітень,2001.

¹⁸⁹ Там само.

Розглянемо ще одну гілку традиційного християнства – греко-католицизм. Нині представники греко-католицької церкви зображають свою церкву єдиною, яка з самих витоків була захисницею всього українського – звичаїв, традицій та культури.

Для неупередженого сприйняття УГКЦ ми дозволимо собі навести кілька фактів з історії її діяльності: в результаті переведення на угорську богослужбову мову в Закарпатті, на 1918 р. 99% священників говорили по-угорськи¹⁹⁰; польська мова була мовою викладання в греко-католицьких закладах до 1848 р.¹⁹¹; за антицерковні погляди митрополит Михайло Левицький піддавав переслідуванню національного діяча Маркіяна Шашкевича; процвітання москвофільства в УГКЦ за часів митрополита Йосифа Сембратовича; заклики кардинала М.І.Любачівського про те, що українцям "навіть Україні треба відректися в ім'я Христа"¹⁹²; пожертва 100 тис. рублів для поранених радянський бійців в той час як національна УПА знемагала від нестачі ліків та медикаментів¹⁹³; українська мова в греко-католиків й дотепер суміщається з церковнослов'янською, а вперше введена в літургію тільки у 1969 р. Але навіть по сьогодні питання української мови в греко-католиків не вирішене остаточно, бо тоді не виник би в 2000 р. лист Любомира Гузара про недопустимість нехтування українською мовою в богослужбі.¹⁹⁴

Але, з іншого боку, греко-католицизм в певний період й на певній території України став невід'ємною складовою національної ідентичності українців. Цей процес особливо активізувався в міжвоєнний час, коли Західна Україна потрапила до складу відновленої Речі Посполитої. Цей процес розпочався ще з часів Сильвестра Сембратовича, коли він наблизився до народовських кіл¹⁹⁵ й долучився до підняття рівня національної свідомості в митрополії. Безперечно посприяло переходу греко-католицької церкви на чіткі національні позиції негативне ставлення польської влади до українства та самої греко-католицької церкви як інституції, що засвідчувала відмінність русинів від поляків.

Характеризуючи взаємини греко-католицької церкви й українського національного руху в Галичині в міжвоєнний період, можна ствердити, що їм була притаманна виразна перевага взаєморозуміння та співпраці над суперечностями та протистоянням. Греко-католицизм мав значно більше підстав стати важливим елементом ідентичності галичан, ніж православ'я у Великій

¹⁹⁰ Панас Кость, отець. Історія української церкви.- Львів, 1992.- С.145.

¹⁹¹ Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / за ред. А.М.Колодного та ін.- К., 1999.- С.610.

¹⁹² Силенко Л. Переоцінка духовної вартости.- Canada: ОСІДУ РУНВіри, 1988.- С.57.

¹⁹³ Там само.- С.68.

¹⁹⁴ Филипович Л.О. Етнологія релігії. Теоретичні проблеми. Вітчизняна традиція осмислення.- К., 2000.- С. 81.

¹⁹⁵ Панас Кость, отець. Історія української церкви.- С.126.

Україні. Причина полягала в тому, що державотворчий народ і його уряд мав тут інше конфесійне забарвлення, – римо-католицьке.

Не зважаючи на суттєві розходження в поглядах на утвердження українства, греко-католицька церква та національний рух (ОУН, УНДО та ін.) знаходили порозуміння і виступали творцями однієї національної справи. Як зазначав в одній із своїх промов у 1969 р. Провідник ОУН Ярослав Стецько: «Кожен націоналізм повинен виростати з духовости даної нації, а що кожній людині є іманентна віра в Бога, і кожну націю так чи інакше формувала християнська чи взагалі релігійна духовість, отже фактично кожен націоналізм повинен займати конструктивно-афірмуєче відношення до релігії, бо немає націоналізму без традиціоналізму». А Церква ж зі свого боку надавала моральну, а подекуди й матеріальну підтримку національному руху та його діячам. Так, зокрема, митрополит А.Шептицький зазначав, що поза церквою є інституції, що є добрими школами громадянських чеснот, а серед них «добровільні стоварищення і спільноти людей»¹⁹⁶.

Варто нагадати, що ціла низка національних діячів Західної України вийшли із родин греко-католицьких священників, наприклад, Степан Бандера, Степан Охрімович, Степан Ленкавський. Серед національних та націоналістичних діячів, між іншими, були прелат, крилошанин греко-католицької митрополії о. Леонтій Куницький - член центрального комітету УНДО, о. Михайло Блзовський - член проводу Фронту Національної Єдності, о. Ярослав Чемеринський - один з провідних діячів ОУН у середині 30 рр.

Залучаючись до національного руху греко-католицькі ієрархи в особі митрополита Шептицького не втрачали об'єктивності бачення ситуації та усвідомлювали, що конфесійно українці, як нація, не однорідні, а народом їх робить ніщо інше як мовну єдність¹⁹⁷. Митрополит не бачив нічого антихристиянського в патріотизмі та націоналізмі: «Християнин може і повинен бути патріотом, але його патріотизм не може бути ненавистю і не сміє накладати обов'язків, противних вірі»¹⁹⁸. Визнаючи націоналізм, логічно греко-католики вбачали в національній церкві таку ж природність, як і в самій нації, а, більше того, саме національні церкви, на їхню думку, можуть гарантувати єдність Христової церкви та навіть нації.¹⁹⁹

Ставши на національні позиції, християнська церква не збиралась миритись з нехристиянськими, а, на наш погляд, проязычницькими елементами цього світогляду. Уніатські священники закидали творцю радикального

¹⁹⁶ Шептицький А. Як будувати рідну хату // Хроніка-2000.- Вип..31-32, 1999.- С.216.

¹⁹⁷ Там само.- С.221-222, 219.

¹⁹⁸ Церква і суспільне питання. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944. За ред. А.Кравчука.- Львів, 1998.- Т. 2.- Кн. 1-2.- (1090 с.) – С.14.

¹⁹⁹ Шептицький А. Як будувати рідну хату // Хроніка-2000.- Вип..31-32, 1999. (398 С.) – С.224.

націоналізму Д.Донцову наступне: «Злочинний ніцшеанський світогляд ширить отой ідеолог під фірмою націоналізму. Ні, його націоналізм - це не є націоналізм, а щось якраз протилежне. Справжній націоналізм - ...сполука релігійних почувань з національними, а не ставлення між ними вражди, це піднесення особистої й громадської моралі на найвищий рівень, а не аморальність у всіх діяннях, ...це світогляд з Богом і його заповідями, бо тільки такий світогляд може справді обновити й відродити Націю»²⁰⁰. Наведена цитата підтверджує висновок, зроблений Лордом Актоном, що християнство творило новий, протилежний дохристиянському, зміст національності.²⁰¹ Натомість націоналісти, так само як і їх попередники з Кирило-Методіївського братства, бачили в християнстві лише те, що виправдовувало їхні національні почуття. Зокрема, ідеологи ОУН, в своїх обґрунтуваннях націоналізму християнством використовували, як правило, лише дві біблійні цитати: «Більшої від цієї любові ніхто не має, як та, коли хто життя своє кладе за друзів» (Ів,15:13.) та «Я не мир принести прийшов, а меч» (Мт, 10:34).

Відмічаючи те, що релігія відіграла важливу роль у формуванні української ідентичності в Західній Україні, вона все ж, зазначимо, не стала тут визначальним ідентифікатором. Незважаючи на те, що уніатська церква справді стала в певний період виразником національних особливостей українства, інституцією, що дієво захищає і відстоює нашу культурну та історичну ідентичність, вона не посіла в свідомості українців-галичан місце беззаперечної національної ознаки. Підтвердженням цього є той факт, що в Галичині, яка в лиці української національної громади до 1946 р. була на 99% греко-католицькою, після 50-ти літнього перебування РПЦ значна кількість українців перейшли у православ'я. При чому після відродження УГКЦ вони не залишились в складі РПЦ, а перейшли в УАПЦ чи до УПЦ Київського патріархату. Себто православні українці-галичани не втратили своєї української ідентичності змінивши конфесію, бо обрали вони якраз виразно національні православні конфесії.

Завершуючи розгляд зазначимо, що традиційні християнські течії в Україні набули ознак регіональності, тобто поширені переважно в певних регіонах. УПЦ – Східна та Південна Україна, УПЦ-КП – Правобережна Україна, УАПЦ – Галичина, УГКЦ – Західна Україна.

Таким чином можемо зробити наступні висновки:

По-перше, на прикладі української нації підтвердились висновки багатьох націоналогів, що етнос стає нацією коли доходить до усвідомлення необхідності створення власної держави. Це підтвердилось тим, що традиційні християнські церкви переходять на виразні національні позиції лише із початком процесу державного будівництва в українців.

²⁰⁰ Фавнізація українців і український контрнаціоналізм // Дзвони.- 1934.- Ч. 1.- С. 72-73.

²⁰¹ Актон Лорд. Національність // Націоналізм. Антологія. Упорядники Олег Проценко, Василь Лісовий.- К., 2000.- С.100.

По-друге, традиційні християнські конфесії не стали провідниками національного будівництва. Релігія лише легітимізувала появу української нації та в міру можливості долучилась до справи формування національної ідентичності, не посівши передового місця серед її складових.

По-третє, в середовищі традиційних християнських релігійних напрямків України новітнього часу сформувалось два потужні табори, що діаметрально протилежно розглядають українську національність та націю. Перший табір (УГКЦ, УАПЦ, УПЦ КП) практично перейняв основні націоналістичні ідеологеми про мову як основний вираз національної ідентичності українців і прагне до створення Помісної (національної) Церкви. Другий (УПЦ), не заперечуючи факту існування української нації, вважає українство невід'ємною складовою «Святої Русі», а відтак не вважає за потрібне, але навіть розцінює як безбожництво, намагання створення національної церкви.

По-четверте, християнська релігія відіграє суперечливу роль у сьогочасному формуванні нації. Наявність двох потужних та ворожих релігійних напрямків традиційного християнського толку (автокефали й греко-католики – з одного боку та УПЦ Московського Патріархату – з іншого), які мають виразно різне бачення української національності, гальмує та перешкоджає процесу формування новочасної національної ідентичності українців.

По-п'яте, що витікає з попереднього висновку, традиційні християнські течії об'єктивно не можуть виступити визначальною складовою національної ідентичності, а прагнення окремих політичних та національних діячів опертись на конфесійність у її формуванні призведе до подальшого поглиблення регіональної та етнічної стратифікації нації.

Наші висновки можуть бути використані в подальшому поглибленні вивчення феномену православ'я як національної ознаки українства, зокрема концентрації уваги на ролі біляцеркового «народного християнства». Доцільним було б врахування висновків у формуванні державної стратегії національного розвитку, оцінці введення курсу християнської етики в школі.